

Zdania pytające w tekstach ukraińskich lamentów pogrzebowych

Interrogative sentences in Ukrainian funeral laments

Jadwiga Stępnik-Szeptyńska

UNIwersytet Jagielloński

Słowa kluczowe

lament pogrzebowy, pytanie, obrzęd pogrzebu, język ukraiński

Keywords

funeral lament, interrogative, funeral ceremony, Ukrainian

Abstrakt

Celem artykułu jest analiza zdań pytających w tekstach ukraińskich lamentów pogrzebowych z regionu naddnieprzańskiego. Zgromadzony materiał badawczy poddano klasyfikacji ze względu na kilka kryteriów – adresata i nadawcę, treść, formę oraz częstotliwość użycia zdań pytających w tekstach. Wykorzystanie konstrukcji pytających można uznać za zabieg stylistyczno-składniowy, zwracający uwagę na ostateczny i nieodwracalny charakter śmierci, wyrażający żal z powodu rozstania ze zmarłym. Podkreślono obecność w analizowanym materiale motywów charakterystycznych dla ukraińskiej, a także szerzej słowiańskiej obrzędowości pogrzebowej, takich jak wyruszanie w podróż, czy odwiedziny zmarłego u bliskich w charakterze gościa.

Abstract

The aim of the article is to analyze interrogative sentences in Ukrainian funeral laments from the Dnieper region. The collected research material was classified according to several criteria – the addressee and performer, content, form, and frequency of interrogative sentence usage in the texts. The use of interrogative constructions can be considered a stylistic-syntactic device that draws

attention to the final and irreversible nature of death, expressing sorrow over the separation from the deceased. The presence of motifs characteristic of Ukrainian, as well as broader Slavic, funeral rituals was emphasized in the analyzed material – such as the departure on a journey or a visit of the deceased to their loved ones as a guest.

Lamenty pogrzebowe¹

Na rytuał składają się trzy podstawowe elementy – określone czynności, przedmioty oraz słowa². W tradycyjnym ludowym ukraińskim obrzędzie pogrzebowym najważniejszym rytuałem słownym były lamenty³. Ich wykonywanie, będące domeną kobiet⁴, wiązało się ze ściśle określonymi etapami obrzędu. Lamentowanie było niedopuszczalne podczas agonii, gdyż mogło ono zakłócać lub wręcz utrudniać duszy opuszczenie ciała⁵. Nie wykonywano lamentów w czasie nocnego czuwania przy zmarłym w obawie przed sprowadzeniem sił nieczystych⁶, a także po złożeniu zwłok w grobie, aby zapobiec niepożądanemu powrotowi nieboszczyka z zaświatów⁷. Ograniczenia dotyczyły nie tylko czasu wykonania lamentu, ale także osoby zmarłej i oplakującej. Zazwyczaj zakazany był lament po małym dziecku, szczególnie pierwszym⁸. Ten zakaz nie obowiązywał jednak bezwzględnie, o czym świadczą zachowane teksty lamentów. Nie wolno było wykonywać lamentów

¹ Ten gatunek folkloru funkcjonował przede wszystkim wśród Słowian wschodnich i częściowo południowych, zob. hasło *голошение*, [w:] *Славянские Древности. Этнолингвистический Словарь в пяти томах*, pod red. С. М. Толстая, t. 1, Москва 1995, s. 514.

² I. Коваль-Фучило, *Голосіння у контексті похоронного ритуалу*, „Народна творчість та етнографія” 2000, nr 1, s. 33–45.

³ Oprócz nich kod werbalny w obrzędzie pogrzebowym mógł mieć postać specjalnych formuł, a także tekstów wygłaszanych w trakcie tzw. zabaw przy zmarłym (znanych głównie w regionie karpackim) oraz opowiadanych podczas nocnego czuwania przy zwłokach, I. Коваль-Фучило, op. cit., s. 36.

⁴ Lamenty wykonywały członkinie najbliższej rodziny zmarłego lub „profesjonalne” płaczki, М. Лановик, З. Лановик, *Українська усна народна творчість*, Київ 2006, s. 229.

⁵ H. Biegeleisen, *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*, Warszawa 1930, s. 225. Uwaga o zakazie płaczu podczas agonii dotyczy ludu ruskiego. Autor w przytoczonej monografii pisze również o zwyczajach pogrzebowych innych, niż polska kultur ludowych.

⁶ Zob. hasło *голошение*, [w:] *Славянские Древности. Этнолингвистический Словарь в пяти томах*, pod red. С. М. Толстая, t. 1, Москва 1995, s. 514.

⁷ I. Коваль-Фучило, op. cit., s. 42.

⁸ Zob. hasło *голошение*, [w:] *Славянские Древности. Этнолингвистический Словарь в пяти томах*, pod red. С. М. Толстая, t. 1, Москва 1995, s. 514; П. Костючок,

narzeczonym i kobietom w ciąży ze względu na ich specjalny (przejściowy) status społeczny⁹.

W języku ukraińskim lamenty określa się mianem *голосіння*, a czynność opłakiwania wyrażana jest zróżnicowanymi regionalnie czasownikami *голосити, плакати, приказувати, йойкати, заводити, ляментувати, свалтувати*¹⁰. Ten gatunek folkloru (w rozumieniu ustnej twórczości ludowej) charakteryzował się dużymi możliwościami improwizacji, ze względu na formę wykonania (melorecytacja) oraz zindywidualizowanie opartego na stałych formułach, zwrotach, epitetach tekstu poprzez motywy, obrazy, wątki odnoszące się do jednego konkretnego przypadku¹¹.

Adresatem lamentów jest zawsze osoba zmarłego, a treścią utworu są różnego rodzaju zwroty do nieboszczyka, które można uznać za próbę nawiązania z nim rozmowy¹². Dialogiczność lamentów pogrzebowych może przejawiać się również w zauważanym przez wielu zbieraczy folkloru fakcie ich wykonywania w obecności innych, niż najbliższa rodzina, żałobników. Rola tych ostatnich polega na pocieszaniu opłakujących. Taką interakcję można interpretować jak swoisty dialog między dwoma światami – swoim, reprezentowanym przez płaczki i obcym, którego przedstawicielami są pozostali uczestnicy obrzędu pogrzebu¹³.

Cel i metoda

Celem niniejszego artykułu jest analiza zdań pytających w tekstach ukraińskich lamentów pogrzebowych. Pytania zostały przebadane ze względu na kilka kryteriów, takich jak adresat i nadawca pytań, ich forma i częstotliwość użycia w zebranych materiale. Najobszerniejsza część analizy dotyczy treści zadawanych pytań, ze względu na jej dużą różnorodność. Bazę materiałową badania stanowią teksty lamentów pogrzebowych z regionu naddnieprzańskiego zaczerpnięte z wydanej w Kijowie w 2012 roku pracy

I. Урсу, *Голосіння як один з елементів поховальної обрядовості бойків*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія” 2011, nr 19, s. 82.

⁹ I. Коваль-Фучило, op. cit., s. 37.

¹⁰ I. Коваль-Фучило, *Голосіння*, Київ 2012, s. 289, 295, 551, 736.

¹¹ М. Лановик, З. Лановик, op. cit., s. 230.

¹² Na Bukowinie odnotowano zwyczaj, zgodnie z którym płaczki idące na cmentarz za trumną dzielą się na dwie grupy, prowadzące dialog ze sobą. Jedna reprezentuje rodzinę zmarłego, a druga jego samego. Ewentualnie jedna grupa opłakujących „odgrywa” te dwie role, I. Коваль-Фучило, *Голосіння у контексті похоронного ритуалу*, „Народна творчість та етнографія” 2000, nr 1, s. 41.

¹³ Ibidem, s. 39–40.

Голосіння¹⁴ autorstwa I. Kowal-Fuczyło. Analizie poddano 474 teksty z 504 zapisów z terenu naddnieprzańskiego. Z badania wyłączono lamentsy inne niż pogrzebowe, a także lamentsy-parodie i teksty o charakterze obscenicznym.

Na potrzeby analizy pytań pod kątem ich formy wykorzystano teorię pytań K. Ajdukiewicza, w ramach której badacz wyróżnił, wymagające odpowiedzi twierdzącej lub przeczącej, pytania rozstrzygnięcia oraz pytania dopełnienia¹⁵.

Klasyfikacja pytań

Nadawca i adresat

Pytania zadaje osoba wykonująca lament, zazwyczaj kobieta. Najczęściej mówi we własnym imieniu lub w imieniu grupy osób, na przykład rodzeństwa:

Моя матинко, моя й риднесенька!// Нашо жъ ты насъ покинула таких малисенькихъ? (70)¹⁶.

W zdecydowanej większości analizowanych tekstów pytania kierowane są do osoby, którą oplakuje się w danym lamencie. Adresatem pytania może być więc zmarła matka, ojciec, mąż, brat, siostra, dziecko (cóрка, syn, wnuczka), rzadziej babcia, sąsiadka, sąsiad, wujek, kum, kuma, swacha, żona brata męża, żona, synowa. Treść tych pytań jest bardzo różnorodna, zostanie omówiona w kolejnej części artykułu. Pytania kierowane są również do innych, niż oplakiwanych w danym lamencie, zmarłych członków rodziny. Dotyczą czasu i przyczyn, dla których zabrali oni z tego świata do siebie zmarłego:

Моя бабусю, моя ластівочко,/ Коли ж ви прилітали,/ Коли ж ви мою матинку одібрали? (211).

Мій таточку [...],/ Нашо ви перемовляєте мою дочечку до се'бе? (145).

¹⁴ Publikacja zawiera przede wszystkim teksty lamentów pogrzebowych, ale także wykonywanych w innych okolicznościach (lamentsy rekruckie, okazjonalne, obsceniczne, lamentsy-parodie) z całego ukraińskiego obszaru etnicznego. Część z nich to przedruki z wcześniejszych wydań, część stanowią zapisy własne badaczki.

¹⁵ Więcej o teorii Ajdukiewicza i jej rozwoju zob. A. Horecka, *Geneza i rozwój Ajdukiewiczowskiej teorii pytań. Erotetyka Kazimierza Ajdukiewicza a erotetyki Bernarda Bolzana, Kazimierza Twardowskiego i Romana Ingardena*, „Filo-Sofija” 2015, nr 28, s. 165–202.

¹⁶ Przytoczone w artykule cytaty mają na celu zilustrowanie omawianych zagadnień. Wybrano najbardziej reprezentatywne, zdaniem autorki, przykłady. Wszystkie cytaty podawane są w zapisie zgodnym ze źródłem, w nawiasie umieszczono numer lamentu, z którego pochodzi cytat.

Adresatami pytań bywają także żyjący, najczęściej dzieci zmarłego:

Мои диточки,/ що вы будете робить без батька? (79).

Odnutowano również dwa zwroty do uczestników pogrzebu:

Нашо ви засипали мого хазяїна зимлею? (248)

Нащо ви знімаєте хату доніну додолу? (254).

Pytania kierowane są także do ptaków¹⁷, kukułki i skowronka. Ze względu na to, że odlatują one na zimę w nieznane dalekie miejsca i wracają wiosną, nadawca zwraca się do nich, chcąc się dowiedzieć, czy nie widziały gdzieś po drodze zmarłego:

Вы зозуленьки сизеньки, /А соловейки малесеньки,/ Та вы высоко литаєте,/ Вы далеко буваєте,/ Чы не чулы, чы не бачылы моей дружны-ноньки вирненькой? (77).

Treść

W tej części artykułu zostanie omówiona treść pytań zadawanych osobie opłakiwanej w danym lamencie. Podzielono je na kilka grup tematycznych.

Najczęściej pojawiające się pytanie dotyczy celu podróży, czy wędrówki w którą wybiera się zmarły oraz nowego domu, w którym chce zamieszkać

Куды вы, мій таточку, выбираетесь,/ Куды вы выражаетесь? (47)

Куды ты вбираешься одъ мене,/ У яку ты дороженьку выражаешься? (99).

Та куды вы убираетесь, куды выражаетесь [...] / Та якои вы соби хаты забажалы (37).

Kolejny typ pytań to zwroty, mające na celu uzyskanie informacji na temat powodu porzucenia najbliższych:

Ой моя ненько, моя ридненько,/ Та нащо ты насъ посыротыла? (185).

Мій хозяине, моя дружино!/ Нащо жъ ты мене кыдаешь? (79).

¹⁷ Więcej na temat symboliki ptaków, a zwłaszcza kukułki w wierzeniach Słowian zob. Н. Пастух, *Зоологічний код у похоронних голосіннях слов'ян (зозуля)*, „Етнічна історія народів Європи” 1999, nr 2, s. 98-101; Zob. hasło птицы, [w]: *Славянские Древности. Этнолингвистический Словарь в пяти томах*, pod red. С.М. Толстая, t. 4, Москва 2009, s. 345-346.

Bezpośredni związek z tą grupą mają pytania o przyczynę śmierci:

Охъ моя донечко! [...] / Чого жъ ты умерла та насъ пожурыла? (25).
Мій таточку [...] / Чого жъ ты помираешъ, а насъ покидаешъ? (48).

Zmarły jest także często pytany o powód gniewu, którego konsekwencją jest milczenie wobec bliskich oraz o osoby będące obiektem złości:

Та на кого, мій таточку, гнівъ положили? (46).
Чы я тыби чимъ догрубыва, шо я тебе пытаю, / а ты до мене и слова ны промовышъ? (162).

Nierzadko, pytając zmarłego o osobę, na którą się gniewa, płaczka doprecyzowuje pytanie, wymieniając konkretne osoby mogące być powodem złości nieboszczyka:

На кого жъ се ты розгнивався: / Чы на дружыночку свою, / Чы на матюночку, чы на диточокъ? (182).

Kolejny rodzaj pytań dotyczy przyczyn braku reakcji (ruchu, mowy) ze strony zmarłego:

Чого жъ ты, мій сыночку, лежышъ, / Чого ты не встаешъ, / Чомъ ты до своеи матинки не говоришъ? (94).

Ponieważ zmarły odchodzi od bliskich, staje się obcy dla społeczności, w której do tej pory żył. Oplakujący pytają go o czas przyścia w gości do rodziny i kierunek, z którego ma zdążyć:

Та колы жъ васъ, таточку, у гости дождыдаты? (130).
Та видкиля жъ моя дочечко, / Тебе у гостоньки выглядаты? (132).

Potwierdzeniem statusu zmarłego jako obcego, gościa są pytania o rodzaj podarunku, jaki miałby być mu przekazany:

Та який я вамъ, сусидоньки, гостынчыкъ передамъ? / Чы я вамъ булочку, чы я яблучко? (123).

Płaczka sama zaprzecza zasadności posłania podarunków, o które pyta, z uwagi na brak możliwości kontaktu ze zmarłym:

Та булочка засохне та й не докотытця, / А яблуко зогные, та мій гостынчыкъ до васъ и не дойдетця (123).

Ze względu na fakt opuszczania bliskich przez zmarłego pojawiają się pytania o osoby, którym powierza on opiekę nad rodziną, o którą do tej pory się troszczył, zwłaszcza nad swoimi dziećmi i żoną:

Моя ятровочко [...] / На кого ты тихъ диточокъ покидала, / Хто жъ ихъ буде доглядать? (120).

Чоловиче мій, [...] Нашшо жъ ты мене покидайишъ [...] / Кому жъ ты мене вручайишъ (131).

Z tym typem pytań wiąże się kolejna grupa, w której nadawca wyraża troskę i obawy o los osieroconych członków rodziny:

Та якъ же мени жыть, / Та якъ же мени горювать? / Куды мени йты, / До кого мени головоньку прыхылять? (55).

Хто теперь намъ буде пораду давать? [...] / хто насъ напое, накорме? (21).

Płaczka zadając pytania opisuje jednocześnie panujące dotąd stosunki w rodzinie i sposób życia, które zostały zaburzone przez odejście bliskiej osoby.

Forma

Powołując się na wspomniany wyżej podział pytań oparty na teorii K. Ajdukiewicza, należy stwierdzić, że większość pytań pojawiających się w analizowanym materiale, to pytania dopełnienia. Wymagają one różnorodnych odpowiedzi, w zależności od treści pytania. Niekiedy są uzupełniane pytaniami rozstrzygnięcia, które mają ułatwić i zasugerować odpowiedź:

Виткыля жъ, мій сыночокъ, тебе в гости дожыдаты: / Чы зъ глыбокого яру? / Чы зъ далекого краю? / Чы з високойи могылы? / Чы з глыбокойи долыны? (133).

Pytania rozstrzygnięcia wykorzystują partykułę *чи*, natomiast w pytaniach dopełnienia najczęściej stosowane są zaimki pytajne *хто, що, чого, як, нащо, куди, де, коли*.

Częstotliwość użycia zdań pytajnych

Konstrukcje wykorzystujące pytania pojawiają się w analizowanym materiale bardzo często. Tylko nieliczne teksty nie zawierają ich wcale. Odnotowano także lamenty, które w całości składają się z pytań. Ta cecha może świadczyć o archaiczności tekstu. Warto zwrócić uwagę, że w wydanym

po raz pierwszy w Królewcu 1551 roku krótkim traktacie o wierzeniach pogańskich dawnych Prusów autorstwa Jana Maleckiego¹⁸ znalazł się tekst lamentu ruskiego, składający się wyłącznie z pytań poprzedzonych zaśpiewem. W wariantcie z 1551 roku brzmiał on następująco:

Ha lele y procz ty umarl? Azaty nienuel Krasnonye zony?

W 1563 ukazał się przedruk wspomnianego dzieła, zawierający dłuższą wersję lamentu:

Há lele, lele z urocz, ty mene vmárl? y za ty nie miel szto yesty, albo pity?
y procz ty vmárl? Há lele, lele y za ty nie miel krasnoye mladzice? y procz ty
vmárl?

Podsumowanie

Jednym z elementów dialogu są pytania. Prowokują one odbiorcę tego komunikatu do aktywności werbalnej. Sytuacja przedstawia się nieco odmiennie w przypadku badanych w niniejszym artykule tekstów. Jak wykazała analiza, adresatem pytań zawartych w lamentach pogrzebowych jest najczęściej osoba opłakiwanego zmarłego. Z oczywistych względów nie należy się w tej sytuacji spodziewać odpowiedzi na postawione pytania. Ich zastosowanie można zatem uznać za skonwencjonalizowany zabieg stylistyczno-składniowy, zwracający uwagę na ostateczny i nieodwracalny charakter śmierci, wyrażający żal, niepewność i rozpacz z powodu rozstania ze zmarłym. Warto podkreślić, że niektóre z analizowanych tekstów zawierają odpowiedzi na postawione wcześniej pytania. Udziela ich zwykle sama płaczka, akcentując w ten sposób niemożność kontaktu ze zmarłym i wskazując przede wszystkim na ostateczny charakter rozłąki spowodowanej śmiercią.

Na podstawie analizy pytań stawianych zmarłemu można zauważyć pewne zróżnicowanie ich treści w zależności od adresata. O ile pytania o cel wędrówki, w którą wyrusza zmarły, czy powód porzucenia rodziny, kierowane są do wszystkich nieżyjących, to już pytania dotyczące osób, którym nieboszczyk powierza swoich bliskich oraz wyrażające niepokój wykonawcy lamentu o los poszczególnych członków rodziny po śmierci opłakiwanego, dotyczą zwykle zmarłej matki, ojca, męża i dzieci. W przypadku tych ostatnich obawę o swój los, zwłaszcza na starość, wyraża zrozpaczona matka.

Pytania poddane analizie zawierają motywy charakterystyczne dla ukraińskiej, a także słowiańskiej obrzędowości pogrzebowej, takie jak wyruszanie

¹⁸ Dokładniej o tym i kolejnych wydaniach, zob. J. Malecki, *Libellus de sacrificiis et idolatria veterum Borussorum* (przepisał, wstępem i przypisami opatrzył Rafał Witkowski), „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 2004, t. 10, s. 230–239.

w podróż, przypisywanie zmarłemu cech osoby żywej (gniew), odwiedziny zmarłego u bliskich w charakterze gościa¹⁹. Ten ostatni motyw odzwierciedla wiarę w istnienie innego pozaziemskiego, obcego świata, którego częścią staje się umarły. Zmiana jego statusu jest nieodwracalna, do świata żywych może on powrócić jedynie jako osoba z zewnątrz, gość.

Bibliografia

- Biegeleisen Henryk, *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*, Warszawa 1930.
- Horecka Aleksandra, *Geneza i rozwój Ajdukiewiczowskiej teorii pytań. Erotetyka Kazimierza Ajdukiewicza a erotetyki Bernarda Bolzana, Kazimierza Twardowskiego i Romana Ingardena*, „Filo–Sofija” 2015, nr 28, s. 165–202.
- Коваль-Фучило Ирина, *Голосіння у контексті похоронного ритуалу*, „Народна творчість та етнологія” 2000, nr 1, s. 33–45.
- Коваль-Фучило Ирина, *Голосіння*, Київ 2012.
- Костючок Петро, Урсу Інна, *Голосіння як один з елементів поховальної обрядовості бойків*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія” 2011, nr 19, s. 81–86.
- Лановик Мар'яна, Лановик Зоряна, *Українська усна народна творчість*, Київ 2006.
- Malecki Jan, *Libellus de sacrificiis et idolatria veterum Borussorum (przepisał, wstępem i przypisami opatrzył Rafał Witkowski)*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 2004, t. 10, s. 230–239.
- Невская Людмила, *Балто-славянское причитание: реконструкция семантической структуры*, [w:] *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд*, red., Вячеслав Иванов, Людмила Невская, Москва 1990, s. 135–146.
- Пастух Надія, *Зоологічний код у похоронних голосіннях слов'ян (зозуля)*, „Етнічна історія народів Європи” 1999, nr 2, s. 98–101.
- Славянские Древности. Этнолингвистический Словарь в пяти томах*, pod red. С.М. Толстая, t. 1, Москва 1995.
- Славянские Древности. Этнолингвистический Словарь в пяти томах*, pod red. С.М. Толстая, t. 4, Москва 2009.

¹⁹ Więcej na temat symboliki ptaków, a zwłaszcza kukułki w wierzeniach Słowian zob. Н. Пастух, *Зоологічний код у похоронних голосіннях слов'ян (зозуля)*, „Етнічна історія народів Європи” 1999, nr 2, s. 98–101; Zob. hasło птицы, [w:] *Славянские Древности. Этнолингвистический Словарь в пяти томах*, pod red. С.М. Толстая, t. 4, Москва 2009, s. 345–346.